
ІВАН ОГІЄНКО Й ПРЕДТЕЧІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

УДК 281.9(477)(092)

Є.І.Сохацька

Кам'янець-Подільський державний університет

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЧИ ВОРОЖНЕЧА? Духовні пошуки Мелетія Смотрицького та Івана Огієнка в світлі рецепції Берестейської унії 1596 року

У статті йдеться про особливості релігійного світогляду двох діячів українського православ'я — Мелетія Смотрицького та Івана Огієнка. Акцентується увага на спільному, що їх об'єднує, — це бажання подолати кризу православної церкви, спричинену Берестейською унією 1596 року.

Ключові слова: православ'я, унія, церковні реформи, Україна, толерантність.

Берестейська унія 1596 року, за твердженням сучасної філософської думки, була зумовлена релігійно-церковною кризою в Руській церкві наприкінці XVI ст. [1, с.173-211].

Її найдраматичнішим наслідком був розкол названої церкви на уніатську та православну, кожна з яких обстоювала власне бачення як сутності інституту церкви, так і шляхів подолання її кризового стану.

Унія породила таке феноменальне явище, як полемічна література, одним із батьків якої був блискучий полеміст Мелетій Смотрицький (“Тренос”, 1610).

У 1627 році М.Смотрицький офіційно відмовився від пануючої доктрини українсько-білоруського православ'я і став прибічником унії. На її захист він випустив у світ чотири книги — “Апологія” (1628), “Протестація” (1628), “Паренезис” (1629), “Екзетезис” (1629).

Радянська історіографія, яка багато в чому продовжила православну традицію, не могла йому пробачити цей “гріх” чи “зраду”. Безумовно, з моральної точки зору це заслуговує на засудження, але не повинно впливати на наукову об'єктивність висвітлення процесу. У працях останніх десятиліть (Е.Прокошина, П.Яременко,

В.Короткий, В.Німчук, П.Кралюк) є намагання подолати в оцінці творчості й діяльності М.Смотрицького негативне ставлення до його конфесійного переходу. Найсерйознішим тлумаченням його переходу в унію є міркування П.К.Яременка. На його думку, Смотрицький бачив в унії рятунок для народу, обезкровленого і розколотого тридцятилітньою міжусобною війною між православними та уніатами [8, с.106].

Щирим вболіванням за народ пройнята його “Апологія” (1628 р.), створена не підступно з ворожими намірами, а написана за велінням лідерів православної ієрархії Йова Борецького і Петра Могили. Твір був поданий на суд громадськості і був розрахований на ділову дискусію. В творі багато глибоких і болочих роздумів про долю народу. Особлива увага приділяється проблемі обґрунтування необхідності примирення з уніатами задля національної згоди. Говорячи про відмінності між західною і східною церквами, М.Смотрицький робить висновок про те, що вони не є суттєвими.

Унія, на думку М.Смотрицького, утихомирить внутрішню релігійну колотнечу, відкриє двері шляхетському стану до земських урядів і до сенату, допустить міщанство до міського магістрату, побудує училища, приоздобить церкви, монастирі *“всьому бідному нещасному народові руському в містах і селах щоденні сльози з очей утре”* [8, с.109].

Пізніше, офіційно прийнявши унію, Смотрицький не ізолює себе від народу в келії, а продовжує перебувати в гущі подій, дбаючи про єднання національних сил суспільства.

Ще до “Апології” проповідь національної єдності звучала у його “Верифікації невинності” (1621), яка поклала початок полеміці між православними традиціоналістами та уніатами й католиками. Діяльність уніатів він насамперед засуджує не лише за релігійний розкол, а за національний. Національна єдність мислиться ним як єдність на основі “крові”, спільності походження: *“... не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Хто в руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем, а по-старому залишається шляхетним русином. Отже, не віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження й кров руська, польська, литовська”* [3, с.121].

Фактично, за твердженням Петра Кралюка, М.Смотрицький першим у історії української думки виклав етнічне розуміння нації. Тобто нація, народ розглядалися ним як *“спільність людей за одним етнічним походженням”* [3, с.121].

Пророчим та геніально-інтуїтивним було обґрунтування М.Смотрицьким доцільності утворення православного патріархату на Русі – Україні, незалежного ні від Москви, ні від Константинополя. У творі “Паранезис, або Нагадування від велебного в Бозі Мелетія Смотрицького” (1628) він зазначає, що відокремлення “руської” церкви від Константинопольського патріархату не принесе їй ніякої шкоди. Він нагадував ті часи, коли “руська” церква наставляла митрополитів без згоди Константинополя. Смотрицький наголошував, що

зараз це варто робити самраз, бо занепад Константинопольського патріархату очевидна (в чому він переконався в час подорожі на Схід 1623(1624)-1626 рр.).

Утворення православного патріархату на Русі-Україні, на думку М.Смотрицького, сприяло б піднесенню церковної освіти. Ясна річ, “руський” патріархат мислився в єдності з римським престолом. Так ідея “руського” патріархату, до речі, була вперше публічно висунута, обгрунтована і національно-месіанськи забарвлена саме М.Смотрицьким.

Останньою серйозною спробою духівника до порозуміння та обміну думками був його “Екзетезис, або Поквитання” (1629 р.). Письменник бачив вихід з кризи українського християнства в унії та, відповідно, в латино-католицькій окциденталізації. М.Смотрицький вважав, що саме патронат католицького, а не протестантського Заходу посприє церковній організації, а також піднесенню культури в православних. Ці дві проблеми його чи найбільше турбували. М.Смотрицький утверджував думку, що християни, зокрема східні патріархи, повинні визнати верховенство римського папи, але це зовсім не означає асиміляції римо-католиками окремих церков, в т.ч. й “руської”. М.Смотрицький, маючи ренесансну освіченість, мав певну схильність до вільного, далеко не фанатичного ставлення до церковних догм і канонів, і він ладен був піддати апробації ті чи інші релігійні положення. У кінці книги М.Смотрицький заохочує жителів Русі зібратися на спільний собор православних та уніатів, що мав відбутися 18 (28) жовтня 1629 р. і на який письменник покладав особливі надії. “Екзетезис” був своєрідною підготовкою до цього собору.

Незважаючи на різні заходи уніатів, зокрема й самого М.Смотрицького, собор так і не відбувся. Він втрачає надію на порозуміння, більше не береться за перо, щоб вступати в полеміку, усамітнюється у своєму монастирі. Гірко було усвідомлювати, що тридцятирічна полеміка нічого не дала. 27 грудня 1633 усамітнився в келії, де мирно спустив дух. Поховали його в Дерманському монастирі. На похорон прибув сам митрополит Й.В.Рутський — колишній завзятий суперник покійного.

Із викладеного важко однозначно оцінити його діяльність взагалі, і перехід в унію (теоретично) зокрема. Він жив і творив згідно своїх переконань, продиктованих умовами свого часу. Навічно увійдуть в історію українських змагань його бажання прислужитися Україні, яка мріялась йому культурною і поєднаною із цивілізованим світом.

За П.Кралуком, треба говорити не лише про православно-традиціоналістські аспекти творчості М.Смотрицького, а про новизну його уніатської діяльності, про ті принципово нові моменти, які вона вносила в розвиток української духовності; а саме:

- намагання централізувати церковне життя, посилити роль ієрархії, звести до мінімуму вплив автономних структур (типу братств);

- відмова від протестантської окциденталізації й орієнтації на окциденталізацію католицьку;
- стимулювання церковної освіти, відкриття шкіл, підготовка й видання необхідної релігійної літератури – “Катехизису”, “Життя святих” і т.п. [3, с.177].

Саме уніат М.Смотрицького був предтечею церковних реформ, які послідовно реалізувались П.Могилою й створили йому славу.

Виклад основних положень церковно-освітньої програми М.Смотрицького наводить на паралелі з життям православного ідеолога, церковно-культурного діяча ХХ століття Івана Огієнка.

Принципові положення церковно-громадської діяльності І.Огієнка:

- обстоювання автокефалії Української церкви (1918 р.), відродження (а не створення) її як первозваної, апостольської;
- суперечливе ставлення до Берестейської унії;
- просвітницько-подвижницька духовна діяльність (переклад Біблії, мовознавча і культурологічна діяльність);
- любов до України, мрія про її входження в цивілізований світ. Але трохі детальніше про це...

За часів Центральної Ради у грудні на одному із її засідань виникла думка про доцільність створення при Центральній Раді державного органу, який міг би взяти до рук справу Української церкви – щось на зразок Генерального секретаріату церковних справ. Рада одноголосно ухвалила пропозицію архієпископа Олексія Дородниці про кандидатуру на цю посаду професора Київського університету Івана Огієнка (таким високим був його авторитет як громадянина, науковця і освітянина, йшов Огієнкові 35-тий рік).

Якраз напередодні старого нового року 13 січня 1918 року було скликано Собор Української православної церкви (правда, без участі держави).

На прохання організаторів Собору з доповіддю “Відродження Української церкви” перед поважним духовенством виступив Іван Огієнко. У своєму викладі доповідач свідомо наголошував на відродженні, а не на створенні Української церкви.

Переконливо залучаючи до своїх аргументів свідків старої Української церкви – лаврські стародруки – про її існування і боротьбу за самостійність, він аргументував свою думку про необхідність не українізації, а дерусифікації церкви, її “відмосковлення”. Йшлося, отже, про неканонічність приєднання Української церкви до Московського патріархату, про що сьогодні забувають деякі ревнителі російського православ'я в Україні.

Після такого успішного виступу (частина духовенства несподівано підвелася з місць і почала співати український гімн “Ще не вмерла Україна”). Огієнка обирають членом секції з підготовки до видання українською мовою богослужбових книг, що організовувалася при постійно діючому робочому органі Церковного Собору.

Через багато років, роздумуючи над причинами поразки визвольних змагань українського народу, Огієнко надзвичайно влучно написав: *“Одною з головних причин, чому Українська держава таки не могла відразу вдержатися на своїй рідній землі (безумовно було те, що початкова українська революція пішла без своєї церкви, не звернула на неї належної уваги.... Власне, це було найбільшою недостачею Української національної революції”* (Рятування України. — Вінніпег, 1968) [4, с.6].

Подвижництво І.Огієнка у справі відродження національної православної церкви відбилося у його діяльності як ученого-мовознавця, зокрема у перекладах богословських книг і їх впровадження у практику православних парафій. Будучи ректором Кам'янець-Подільського університету, створив комісію при богословському факультеті по перекладах Святих книг.

Зайнявши посаду Міністра віровизнань в уряді УНР (1919 р.), Огієнко розгорнув активну популяризацію ідеї автокефальності Української православної церкви, повернення її стародавніх звичаїв, впровадження у богослужіння живої української мови. За його редакцією благодійне видавництво “Українська автокефальна церква” зуміло впродовж короткого часу (20-ті роки) видати чималу кількість популярної літератури для віруючих. Серед них — “Як Москва взяла під свою владу вільну церкву України”, “Українські церковні братерства — їх організація і завдання”, “Як цариця Катерина обмосковлювала церкву Українську” та ін.

Переїхавши до Канади у 1947 р., він видає (як додаток до своїх журналів “Слово Істини” та “Віра й Культура”) нові праці тепер уже митрополита Іларіона:

- “Українська церква — церква первозванна”;
- “Князь Володимир прийняв православ'є, а не католицизм”;
- “Кирило й Мефодій — апостоли всеслов'янські”.

1942 р. у Празі побачило світ солідне — у двох томах — видання Огієнкової “Української церкви” (перевидано в Україні 1993 рр.). Пізніше, в Канаді, відчуючи потребу доповнення викладеного раніше матеріалу “Української церкви”, Огієнко вирішує глибше й досконаліше дослідити окремі періоди її розвитку — найскладніші й найдраматичніші, — зокрема: “Українська церква за Богдана Хмельницького 1647-1657” (Вінніпег, 1955 — 180 с.), “Українська церква за часів Руїни. 1657-1687” (Вінніпег, 1956).

Логічним продовженням розпочатої теми мало стати ще одне дослідження — “Українська церква за час гетьмана Мазепи” (не встиг написати, хоча й відібрав для неї архівний матеріал).

На окрему увагу в світлі поставленої нами проблеми заслуговує праця митрополита Іларіона, що побачила світ по його смерті з благословення і зі вступним словом протоієрея Василя Макаренка “Берестейська унія: її генеза, теорія, практика” (1993 р.). Тут

подається короткий хронологічний опис подій 1595-1596 р. Додатком до книги була публікація 33 статей, в яких розкривався стан Української православної церкви і гарантувалося православним додержання папою і королем їхніх прав. А насправді? У діячів православної церкви І. Огієнка вбачає зраду (це чи не накладання на його інтереси чину православного митрополита – виховання своєї пастви?).

Такі ж різкі випадки на унію – в попередніх книгах: “Українська церква за Богдана Хмельницького” і “Українська церква за часів Руїни”.

Але найбільшою заслугою Огієнка на церковному поприщі, що дає йому визначення просвітителя (так і називає митрополита сучасний дослідник Володимир Ляхоцький), був його переклад Біблії, до якого він йшов 42 роки (з 1920 по 1962 рік) [6, с.239-260]. Будучи палким адептом українського православ'я, І.Огієнко ще в часи УНР, виконуючи обов'язки міністра віровизнань, проявляє риси толерантності щодо римо-католицького духовенства. Надає допомогу греко-католицькому духовенству, що масово прибувало до Кам'янця через переслідування і репресії з боку окупаційної влади в Галичині [7, с.25-26]. Будучи головноуповноваженим УНР, сприяє виданню газети “Галицький голос”, створює Міністерство галицьких справ, по лінії Українського Червоного Хреста допомагає обідами галицьким емігрантам – студентам, вчителям, священикам, проводить богослужіння для греко-католиків в Домі “Просвіти” та інших місцях. Про це згадував митрополит Іларіон в журналі “Слово Істини” (Вінніпег, 1949. – Ч.3.).

І це за 40 років до скликання II Ватиканського собору (1958-1963 р.), який проголосив екуменізм!

Згодом, перебувати в Тарнові і продовжуючи виконання обов'язків Міністра уряду УНР, він мав намір встановити тісні зв'язки з римо-католицькою церквою, про що свідчило його інтенсивне листування у 1921-1922р. з Тарнова до Української дипломатичної місії у Римі. І.Огієнко домагався, щоб у Східному Орієнтальному Інституті вивчали, крім московської, і українську мову, щоб у католицьких семінаріях Європи вчилися і українські православні богослови (“з огляду на звичайний християнський вчинок помочти ближньому”). Він наголошував, що в Україні почався большевицький антирелігійний наступ і духовні школи масово закривали. Про це йшлося у його листі “До всіх українських Послів і Голів Дипломатичних Місій УНР” від 10.III.1921 р. [7, с.31].

Із соборницьких міркувань Огієнко прагне поширювати свої переклади богослужбових книг у середовищі греко-католицького духовенства Галичини. Так уперше зазвучала рідномовна відправа в Огієнковим перекладі в одному з найбільших храмів Львова – Преображенській церкві (26 березня 1922 р.). Невипадково директор польської поліції у Львові у своїм донесенні до Варшави назве православно-го Огієнка ініціатором відродження греко-католицької церкви [7, с.31].

Після Тарнова Огієнко прибув до Львова наприкінці 1922 року. Надав йому допомогу голова греко-католицької церкви владика Андрій Шептицький, влаштує його на роботу до Української семінарії [7, с.33]. Залишаючись послідовним прихильником православ'я, І.Огієнко переконується у визначній духовній, патріотичній і культурній праці першоієрарха УГКЦ, української греко-католицької церкви на користь власного народу. За це він високо цінує церкву – сестру, постійно говорить про те, що об'єднує, а не роз'єднує: *“Не нападайте на галичан-уніатів, ведіть з ними лагідне співжиття, це ж наші браття, хоч належать до іншої Церкви”* [5, с.293].

У роки другої світової війни, коли І.Огієнко став холмсько-підляським ієрархом, згодом митрополитом, виникає спонукка церковної консолідації (більшовицький терор на Волині в 1939-41 роках, польсько-шовіністичний – на холмсько-підляській землі), в повітрі повисає ідея духовного поєднання Української Православної Церкви із Греко-Католицькою. З осені 1941 року налагоджується прямий зв'язок між Даниловою горою (в Холмі) і Святоюрською горою (у Львові). Наступ улітку 1944 р. Червоної Армії перервав заміри обох владик про об'єднання (лист І.Огієнка, архієпископа Іларіона, до митрополита Андрія від 14.XI.1941 р.).

На еміграції в Канаді він нагадує палкого Огієнка УНР-івських часів. Привертає увагу його різдвяне послання, трансльоване по радіо на всю Канаду – “Не можу мовчати” (січень 1948 р.). Він звертається до всіх скитальців-емігрантів – православних і греко-католиків, до протестантів – “до всіх, в кого українське серце і українська думка”. У посланні звучить заклик берегти українську інтелігенцію, досвід і талант якої потрібен для творення української держави. Як ієрарх, Іларіон під час літургійних богослужінь виголошував “Молиत्व за скитальників”.

28-30 квітня 1960 р. за його ініціативи і за безпосередньою участю у Вінніпезі укладено й проголошено акт духовного поєднання усіх трьох Українських Православних Церков: Греко-Православної у Канаді, Православної у США й Автокефальної Православної на чужині [5, с.56].

Чи міг про таке мріяти М.Смотрицький у XVII віці? (Може, й XXI принесе подібне в Україну?).

29 березня 1972 р. І.Огієнка (митрополита Іларіона) не стало. То був Великодній час. Замість “Вічна пам'ять” лунало багатотисячне “Христос воскрес!”. У заупокійних богослужіннях взяло участь православне духовенство, греко-католицьке на чолі з митрополитом Максимом Германюком, римо-католицьке. На православній секції Вінніпезького цвинтаря Глен-Іден спочиває його прах, а поряд грудка землі – з рідної України (через туристів).

Обох – і М.Смотрицького, і І.Огієнка – об'єднує любов до України.

І.Огієнкові не випало щастя побачити Україну, яку він покинув 1920 року (правда, у 1925 перебував у Львові).

*Кому я повім своє горе,
Кому розкажу всю печаль,
В кого таке серце просторе,
Щоб міг зрозуміти весь жаль?*

*Покинув свою я родину,
Покинув я рідний свій дім,
Та все ж як найкращу перлину
Ношу їх у серці своїм...*

*А серце без Рідного Краю
Тріпоче, як пташка, й болить...
Чи я коли щастя зазнаю
Побачить його хоч на мить?*

(“Слово Істини”, 1947) [7, с.53].

Розкол нації за конфесійною ознакою, спричинений Берестейською унією, був однією з чільних причин того, що на сьогодні Україна належить до внутрішньо розколотих у цивілізаційному відношенні країн [2, с.211].

Зведено духовні мури всередині однієї нації і залишено у спадок нащадкам нелегке завдання їх подолання.

Подолати ці мури, напевне, що треба. Треба не ворожнечею, ствердженням кожною із церков власної “істинності”, “правовірності”, а толерантністю, вируzumінням, цивілізаційно.

Список використаних джерел:

1. *Історія релігії в Україні: У 10-ти т.* — К.: Центр духовної культури, 1997-1998. — Т.2 [За ред. проф. П.Яроцького].
2. *Кочан Н.* Берестейська унія та її наслідки. Історія релігії в Україні. — Т.2. — Українське православ'я / За ред. П.Яроцького. — К.: Центр духовної культури, 1997.
3. *Крालюк Петро.* Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. — К.: Український центр духовної культури, 1997.
4. *Огієнко Іван.* Рятуння України. — Вінніпег, 1968.
5. *Пащенко В.* Іван Огієнко // Історія України в особах XIX-XX ст. — К.: Україна, 1995.
6. *Тимошик Микола.* “Лишусь навіки з чужиною...” Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. — Вінніпег-Київ, 2000.
7. *Тіменик Зіновій.* Іван Огієнко (митрополит Іларіон). — 1882-1972. — Життєписно-бібліографічний нарис. — [Визначні діячі НТШ]. — Львів, 1997.
8. *Яременко П.К.* До питання про еволюцію світогляду Мелетія Смотрицького // Українська література XVI-XVII ст. та інші слов'янські літератури [АН УРСР. Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка.]. — К.: Наукова думка, 1984.

The article focuses on the peculiarities of religious outlook of two figures in the Ukrainian Orthodox Church – Meletiy Smotrytskyi and Ivan Ogienko. They had a lot in common. Both tried to overcome the Orthodox Church crisis caused by the treaty signed in Berestechko in 1596.

Key words: Orthodox Church, treaty, church, reforms, Ukraine, tolerance.

Отримано: 7.02.2005 р.

УДК 821.161.2-1+82.01]091

Г.Й.Насмінчук

Кам'янець-Подільський державний університет

ЖАНР ТРЕНОСУ В ЄВРОПЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАРАЛЕЛЯХ

У статті на рівні типологічних паралелей простежується відповідність полемічної праці М.Смотрицького “Тренос” античним елегійно-трагедійним зразкам. Зокрема співставляється змістове наповнення та емоційна тональність твору української полемічної літератури і тренетичної трагедії Есхіла “Перси”.

Ключові слова: тренос, архетип, бароко, розповідні монологи, хор, тренетична ораторія

Написану у 1610 році нову полемічну працю М.Смотрицький назвав «Треносом» (у підзаголовку «Плач єдиної Святої Вселенської Апостольської східної церкви»). У фольклорі плачами (голосіннями) називали невеликі за обсягом поетичні твори, пов'язані з похоронним обрядом. “Голосіння над покійниками, – писав Іван Огієнко, – відоме з найдавнішого часу як на Сході, так і в Європі. Про голосіння згадує вже Біблія” [3, с.253]. В голосіннях зверталися до мерця, як до живого, виповідаючи йому свої жалі, вихваляючи, прагнучи «розбудити» і благаючи повернутися. Входячи до системи літературних жанрів, пов'язаних з темою смерті (епітафія, реквієм), тренос (плач), як правило, присвячується конкретному реальному померлому, хоча часто зустрічаються плачі («ляменти») з приводу трагічної події, яка стосується цілої суспільної групи чи прошарку (пор.: «Вірш на жалосний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича і «Лямент о пригоді мешан острозьких» невідомого автора).

Підхід до треносу з боку жанру дозволяє використовувати цей жанровий різновид як архетипну матрицю для аналізу різних варіантів його змістового наповнення.

М.Смотрицький майстерно поєднав у «Треносі» особливості фольклорних і літературних плачів. Чимало деталей увійшло у полемічний твір з народних зразків. Питомо народними є вишукані тропи і фігури, вжиті письменником, образ покинутої невдячними дітьми вдови перегукується з фольклорними аналогами, ритмічна проза нагадує думний речитатив.